

POVEDEK IN POVEDKOVO DOLOČILO*

O povedku pravi slovnica, da »je najvažnejši stavčni člen« (Ss 1964, 307). To samo na sebi drži, če mislimo na to, da je na njem zgrajen ves stavek. Zaradi zamenjave izraza *stavčni člen* z izrazom *beseda* pa se lahko postavi vsa misel na glavo, kakor se je primerilo tejele definiciji: »Besedo, ki nam pove tisto, kar je v stavku najvažnejše, imenujemo *povedek*« (Jv 4, 13). Beseda ki pove tisto, kar je v stavku najpomembnejše, je namreč tista, ki je v stavku najbolj poudarjena, ki ima najpomembnejši naglasni položaj v stavku, prav vseeno pa je, kateri stavčni člen ali samo njega del je to. »Če bi kdo poudaril *N a š a Marjeta* pojde na izlet, bi s tem povedal, da ne *čigava druga*, če *p o j d e*, da ni dvoma, da *gre*, če *Marjeta*, torej ne *Anka*, če *n a izlet*, potem ne *v šolo*,« (J. Toporišič, Skj 1, 142).

Temeljna definicija pravi, da povedek pove, »kaj kdo dela ali kaj z njim jè« (Ss 1964, 307; Jv 5, 35). Primeri, s katerimi jo utemeljuje Ss 1964, so: *piše, orje, skovika ter gnije, se suši, se kuha*; Jv 5 pa: *skače, žvižga, dela ter raste, gnije, se suče*.

Če že ne bi kazalo razširiti temeljne definicije z obliko, ki bi upoštevala tudi dovršnost dejanj (npr.: *kaj kdo dela, kaj stori ali kaj z njim jè*), pa bi morali primeri brez dvoma opozarjati na možnost nedovršnih in dovršnih dejanj. Veliko bi bilo že storjenega, če bi bila dodana npr. v Jv 5 primeroma *Tonček skače, Vetrnica se suče* še primera *Tonček poskoči, Vetrnica se ustavi*.

Prav tako izmed slovnice in jezikovnih vadnic nobena nima opozorila ali vsaj primerov za zanikane povedke in želelnike, čeprav šolski praktiki zelo dobro vemo, da učenci (tudi še v srednjih šolah) pri razčlenjevanju ne vedo, kam bi z nikalnicami nikalnih in s prislovom »naj« želelnih stavkov.

Izolirano obravnavanje stavčnih členov, zlasti povedka in osebka, od Breznika dalje je rodilo tudi trditve, da je povedek »že sam zase lahko popoln stavek« (Ss 1964, 307; Jv 5, 34).

Breznik je trdil drugače in pravilneje, ker je ločil izraza *povedek* in *glagol*: »Vsak določeni glagol izraža tedaj *d v o j e*: 1. neko dejanje ali stanje (= glagolska vsebina) in 2. tisto osebo ali stvar (podmet, subsistenco), ki dejanje *i z - v r š u j e* ali v tem stanju *b i v a* (= glagolska oseba). Zato je *v d o l o č e n e m* *g l a g o l u* *o b s e ž n o* *v e d n o* *t u d i* *o s e b e k*.

Osebek ni posebna beseda v stavku, ampak je že izražen v določnem glagolu« (A. Breznik, Ss IV, 229).

Šele po tej ugotovitvi je Breznik zapisal: »Iz tega sledi, da družiti določeni glagol v sebi *o s e b e k* in *p o v e d e k*; zato je glagol, če ga izgovorim v takem položaju (situaciji), da izrazim z njim kako misel, že sam zase *s t a - v e k*« (na omenjenem mestu).

Ker izražamo povedek (ali vsaj njegovo kopulo) vedno z določno glagolsko obliko, njeno osebilo pa vselej izraža osebo, torej ni popolnega stavka brez *povedka in osebka, povedek* »sam zase« pa sploh ni mogoč.

* Drugi prispevek v zvezi z napovedanim pretresom sintakse stavka v Slovenski slovnici (Ss) 1964 in jezikovnih vadnicah (Jv) za osnovno šolo. Prim. JIS XI/1966, 236.

Ne da bi se zdaj spuščali v vprašanje, kako je ob vsem tem z osebkovo besedo, moramo ugotoviti, da je v vsakem stavku s povedkom hkrati določljiv tudi osebek. Zato pomeni desinformacijo zaporedje in vsebina vaj, kakršne nam daje Jv 7, 7, ko pravi: »4, Določi osebek: Ne pljuvaj na tla! Ali greš v kino? /.../ 5. Ali moremo določiti osebek: Sneži Grmelo je. /.../«

Kakor lahko v gornji 4. vaji določimo, da so osebki 2. os. mn., 2. os. ed. (... itd. ...), lahko določimo v 5. vaji, da so osebki 3. os. ed. sr. (v vseh primerih). Zaporedje obeh vaj in zahtevka zanju pa skrivajo v sebi nevarnost, da bo učenec v 4. vaji osebke (najbrž) pravilno ugotovil, v 5. vaji pa bo seveda še s pomislekom na »brezosebne glagole« preprosto moral zaiti v zmoto, da osebkov v takšnih primerih pač ne more določiti, ker jih ne more pojasniti z nikakršno osebkovo besedo.*

Se več nejasnosti in pomanjkljivosti je v prikazovanju povedkovega določila. Sedanja definicija pravi: »Povedno določilo je beseda, ki pomensko nepopolnemu glagolu določa pomen« (Ss 1964, 30; Jv 5, 35). Povedkovo določilo seveda ni *beseda*, ampak del povedka, torej stavčnega člena; tudi ni nujno ena sama beseda, kakor je mogoče sklepati iz gornje definicije. Takšno povedkovo določilo je lahko golo ali priredno ali podredno zloženo, kar je že dovolj jasno razložil J. Toporišič (Skj 1, 70) in ne kaže tu ponavljati.

Tudi ni res, da bi povedkovo določilo pomensko nepopolnemu glagolu *določalo* pomen, saj ga ima vsakteri od omenjenih glagolov (*biti*, *postati*, *ostati*, *imenovati se*, *zdeti se*, *izvoliti za*, *imeti za*, ki so jim v primerih dodani še: *kaže se*, *izkazal se je*, *velja za*, *uči se za*).

Povedkova določila bi pomensko nepopolnim glagolom *določala* pomen, če ga glagoli ne bi imeli; ker ga pa imajo, jim ga lahko le *dopolnjujejo*, zato imajo »v določenih zvezah tudi popoln glagolski pomen« (Ss 1964, 307). Določna oblika glagola, ki ji dopolnjujemo pomen s povedkovimi določili in ji pravimo *vez* ali *kopula*, dá s povedkovim določilom *povedek* s takšnim pomenom, kakršnega potrebujemo za svojo misel — stavek.

Slovnica določno našteva, da nam rabijo za povedkova določila *pridevniki*, *samostalniki*, *svojljni zaimki*, *števniki* in *prislovi*, s primeri pa sta takšno mnenje prevzela tudi Jv 5, 35 in Jv 7, 6. Omejitev zaimkov samo na *svojljne* ni pravilna, saj na drugem mestu slovnica sama trdi, da sta vprašalna zaimka *kdo* in *kaj* ter oziralna *kdor* in *kar* lahko tudi povedkovi določili (Ss 1964, 180 in 182), zanje navaja tudi ustrezne primere, v enakšni funkciji pa bi mogli uporabiti tudi vse druge zaimke.

Značilno za glagole, ki so v povedkih kopule, je, da ni nobeden izmed njih direktno prehodan, čeprav imamo ob nekaterih povedkova določila v tož.: *kaže se pijanega/pijanca*, *izkaže se pravičnega/pravičnika*, *pokaže se možatega/moža*. Ker so to medialni glagoli, člen ob njih v tož. ni predmet, temveč povedkovo določilo v tož. To dokazuje pri *izkazati se* in *pokazati se* tudi dvojna raba *izkazati se mož* ali *moža*, *pošten* ali *poštenega*, kakor je zapisal že SP 1962, 407 pod geslom *izkazati*.

Med primeri za povedkova določila v Ss 1964, 307 in Jv 5, 35 je eden, ki daje misliti: *Videti je bil zdrav*. Ker *videti* ni označen s kurzivo za del povedka, mu pripisujejo pisci gotovo kako drugo funkcijo, vendar o tem nič ne povedo. *Izgedati*, ki je v SP 1962, 305 z zvezdico označen za ljudsko izposojenko, je raz-

* Jezikoslovni urednik (v skladu z večino vendarle misli, da imamo brezsubjektno stavke (tip *dežuje*).

tolmačen med drugim z *videti je*, torej: *Izgledal je zdrav = Videti je bil zdrav*. Kar pove v prvem primeru sama določna glagolska oblika *izgledal je*, povesta v drugem primeru kopula in nedoločnik skupaj (*je bil videti*), torej je nedoločnik brez dvoma v funkciji povedkovega določila.

Žal — o nedoločniku kot povedkovem določilu ničesar ne pove nobena izmed slovnice in tudi nobena od omenjenih jezikovnih vadnic, čeprav je bilo vprašanje sproženo že pred leti ob razpravah okoli Slovenske slovnice iz l. 1956.

SP 1950 sicer še ni našel kakšne rešitve za nedoločnik v zvezi z naklonskimi glagoli in predikativi s pomožnikom, opazil pa je vsaj že, da »*nikalna moč nekaterih zanikanih glagolov zajame tudi odnosni nedoločnik in njegov predmet*: ne morem, ne maram, ne smem, nočem, ne znam povedati vsega, ni treba govoriti takih stvari, ni mogoče poslušati takih laži ipd.« (403: ne).

Slovnice pojmujejo tak nedoločnik izrečno kot tož. predmet: »*Nikalna moč nekaterih zanikanih glagolov ali glagolskih izrazov zajame tudi nedoločnik in s tem njegov predmet, če je zveza tako tesna, da ne čutimo v nedoločniku okrajšanega nedoločniškega stavka; to velja predvsem za tiste glagole, ki se pogosto vežejo z nedoločnikom kot s tožilniškim predmetom (dodatkom)* (podčrtal B. M.) v enoten izraz: *ne morem, ne maram, ne smem, nočem, ne znam, ne neham ipd. govoriti tega jezika, resnice; ni mogoče, ni treba ipd. povedati vsega, resnice*« (Ss 1964, 288; dobesedno enako tudi že Ss 1947, 248).

Trditev o nedoločniku kot tož. predmetu je prišla seveda tudi v jezikovne vadnice: »*Dolgo nisem mogel zaspati. /.../ Včasih je treba molčati. /.../ Delati ne znam, prositi me je sram. Tu so nedoločniki predmeti*« (Jv 7, 54).

Ko je komentiral A(nton) B(ajec) pripombe Mihe Feguša k Ss 1956 na kongresu slavistov v Dolenjskih Toplicah, je zapisal: »*V SP je nedoločnik pri glagolih smem, vem (vem ne spada mednje, B. M.), moram itd. pojmovan kot povedno določilo* (podčrtal B. M.) in je tako pojasnjen predmet v 2. sklonu pri zanikanem povedku« (JiS 1957/58, 192).

Kljub tej konkretni ugotovitvi pa je ostal SP 1962 pri formulaciji, ki se ni opredelila ne za tož. predmet ne za povedkovo določilo: »*Če je povedek nepopolnega pomena dopolnjen z nedoločnikom, seže moč nikalnice tudi na nedoločnikov predmet, tako da stoji ta v rodilniku*: ne more najti pravega kraja, ne sme prodati hiše, noče obiskati staršev, tudi koraka ni zmožen (= ne more) narediti, ni dolžan plačevati njegovih dolgov« (SP 1962, 476, geslo: ne, 2. točka). Seveda nepopolnega pomena niso povedki, temveč glagoli, ki so uporabljeni kot kopule, zvezani z nedoločniki kot povedkovimi določili pa so povedki kot celote člani s popolnim pomenom.

Zato si moramo ogledati funkcije, v katerih se pojavlja nedoločnik v stavkih. Nesintaktična ugotovitev, da »nedoločnik največkrat dopolnjuje glagole, pridevnike ali samostalnike« (Ss 1964, 257), nas ne more zadovoljiti, ker nič ne pove o njegovi vlogi v stavku. Med stavčnimi člani (in njihovimi deli) pa omenjajo naši priročniki le, da je nedoločnik lahko osebkovala beseda, predmet ali prilastek, med povedkovimi določili ga ni.

V oblikoslovju je spoznala naša slovnica pomemben podatek o nedoločniku: »*Kadar ima nedoločnik še posebna določila, ga občutimo kot nekak skrajšan stavek brez osebne glagolske oblike, bodisi da nadomešča predmetni ali prilastkov odvisnik*« (Ss 1964, 257). Ni pa opazila, da velja enakšna ugotovitev tudi za skrajšane osebkovalne stavke. Med skrajšanimi stavki v sintaksi zaman iščemo

kakšnega opozorila na takšne skrajšane stavke z nedoločniki, saj omenja le skrajšane stavke z deležniki.

Ker ima vsak nedoločnik in tudi s posebnimi lastnimi členi razširjen nedoločnik kot nekak skrajšan stavek lahko funkcijo osebka, predmeta, ali prilastka in ker smó se srečali že tudi z različnim obnašanjem direktnega predmeta ob nedoločnikih v nikalnih stavkih, naj z nekaj primeri ponazorim te pojave.

V funkciji osebkove besede: *Živemu volku šteti zobe* je nespametno/ni pametno. Člena *živemu volku* in *zobe* opredeljujeta nedoločnik *šteti* in ne pravega povedka *je nespametno/ni pametno*. Tož. predmet *zobe* pri nedoločniku vsaj v knjižnem jeziku v zanikanem stavku ne prehaja v roditeljskega.

»Če je nedoločnik osebek, ostane v zanikanem stavku od njega odvisni predmet praviloma v tožilniku« (SP 1962, 476, geslo: *ne*, točka 4).

V funkciji predmeta: Branili so mu *kupovati knjige na lastno pest* — Niso mu branili *kupovati knjige/knjig na lastno pest*. Tož. predmet *knjige* ob nedoločniku vsaj v govoru že kar redno prehaja v nikalnih stavkih v roditeljskega, v tiskanih besedilih pa opravijo z njimi največkrat lektorji in korektorji, zato je tiskana podoba jezika le redko prava podoba avtorjevega izražanja.

Mislim pa, da jedro prehajanja tož. predmeta v rod. v nikalnih stavkih ni v ugotovitvi: »Kadar je besedni red v stavku takšen, da je predmet odtrgan od nedoločnika ali namenilnika in stoji v neposredni bližini zanikanega povedka, je navadno v roditeljskega: posestva mu ne misli prepustiti, resnice se ne boji povedati, poti čez travnik mu nima pravice prepovedovati /.../« (SP 1962, 476, geslo: *ne*, drugi del točke 3).

Odtrganost predmeta od nedoločnika in neposredna bližina zanikanega povedka sta zelo verjetno elementa, ki pospešujeta rabo rod. namesto tož., vzrok pa najbrž nista, saj uporabljamo rod. tudi v primerih, ko so tik ob nedoločniku in daleč od zanikalnega povedka: *ne misli mu prepustiti posestva, ne boji se povedati resnice, nima mu pravice prepovedati poti čez travnik*.

V funkciji prilastka: — k osebkovi besedi: Navada *govoriti resnico o ljudeh* je/ni prijetna; — k predmetu: *Imam namen jutri povrniti škodo* — Nimam namena *jutri povrniti škodo/škode*. V prilastku k osebkovi besedi tož. predmet *resnico* ostaja v tož. tudi v nikalnem stavku, v prilastku k predmetu pa tož. predmet *škodo* že kar redoma prehaja v nikalnem stavku v roditeljskega.

V funkciji povedkovega določila: Hočem, maram, moram, morem, smem, znam, treba je, mogoče je ipd. *pisati nalogo* — nočem, ne maram, ne morem, ne znam, ne smem, ne znam, ni treba, ni mogoče ipd. *pisati naloge*.

Za vse nedoločnike, uporabljene v teh zvezah, je značilno, da nimajo narave samostalnikov, da jih nikakor ne moremo nadomestiti s samostalniki, kakor lahko nadomestimo nedoločnike, ki so v funkciji osebkovih besed, predmetov ali prilastkov. *Moram pisati* npr. ne moremo spremeniti v *moram pisanje* ali kaj podobnega. Gre torej za izrazit glagolski pomen (v shr. npr. dosledno: moram da pišem), torej del stavka, ki je po pomenu tesno spojen z določno glagolsko obliko, ki je uporabljena v stavku. To pa je naloga povedkovega določila, zato je vsak nedoločnik v primerih te skupine povedkovo določilo, določne oblike glagolov in pomožnikov v predikativih pa so po funkciji kopule.

Nobena določna oblika glagolov v teh primerih ni oblika direktno prehodnega glagola, na kar sem opozoril kot na značilnost že pri drugih glagolih, ki so bili uporabljeni kot kopule. Izjema je le *znam*, ki pa ima dva pomena:

Znaš pot domov? Znam jo! — Znaš peti? Znam (peti). V prvem primeru pomeni toliko kot *poznam*, v drugem pa *sposoben sem*. In v tem drugem pomenu ga vežemo z nedoločnikom.

Podobno je tudi z glagoli *imam*, *dam*, *pustim* ipd., ki izražajo v zvezi z nedoločniki *možnost*, *nujnost*, *dopustitev* ali *povzročitev*, pri čemer izgubijo svoj prvotni pomen in tudi svojo direktno prehodnost.

Za vse te glagole je značilno tudi, da jih v teh pomenih sploh ne moremo uporabljati brez nedoločnikov. Če jih kdaj vendarle uporabljamo brez njih, čutimo vselej, da je nedoločnik izpuščen: hočem (doklicati) mater, znam (igrati) šah, ne maram (jesti) zelja, moram (iti) v mesto, ne smeš (udariti) s sekiro, treba je (iti) domov itd., kar je vsaj v enem primeru: *ne sme (iti) nabirat jagod* opazil tudi SP 1962, 801, geslo: smeti.

Za vse nedoločnike v primerih te skupine je tudi značilno, da ne morejo imeti svojih lastnih stavčnih členov, da torej niso skrajšani stavki kakor v funkcijah osebkovih besed, predmetov in prilastkov. Vsak stavčni člen teh stavkov je v razmerju, odnosu s celim povedkom, ki obsega kopulo (določno glagolsko obliko) in povedkovo določilo (nedoločnik). Na primeru: *Zaradi reda moram pisati domače naloge vedno doma* se lahko prepričamo, da je *moram pisati* povedek, po vseh ostalih členih pa se moramo spraševati iz njune skupine.

Zato je povsem pravilno, da se pojavljajo v teh stavkih predmeti v tož. nenikalnih stavkov v nikalnih kot predmeti v rod.: *hočem piti vino — nočem, piti vina*, kakor je: *zidam hišo — ne zidam hiše*. Povedek namreč ni le *hočem nočem*, ampak *hočem piti — nočem piti*. Tudi se po teh predmetih ne bi mogli smiselno vprašanje: *kaj piti? — česa piti?*, ampak je: *Kaj hočem piti? — Česa nočem piti?*

To je torej cela kategorija povedkovih določil, ki so jih doslej slovnice in jezikovne vadnice prištevale med predmete, hkrati z njimi pa je ostajalo nejasno tudi vprašanje roditeljskih predmetov ob nedoločnikih v nikalnih stavkih.

Ker uporabljamo nedoločnike največkrat prav v funkciji povedkovih določil, v takšni zvezi pa se javljajo tožilniški predmeti nenikalnih stavkov v nikalnih *redno* kot roditeljski, je razumljivo, da so se začeli uveljavljati roditeljski predmeti v zvezi z nedoločniki tudi v tistih stavkih, v katerih nedoločnik ni v funkciji povedkovega določila in bi bil upravičen le tožilniški predmet.

Najprimernejši so bili za tak prehod skrajšani predmetni stavki, ki jih uporabljamo kar pogosto, nato skrajšani prilastkovi stavki ob predmetih. Mnogo teže pa vplivajo menda na skrajšane osebkove in skrajšane prilastkove stavke ob osebkih, ker jih uporabljamo največkrat v celoti pred zanikanim povedkom in ker so takšni skrajšani stavki sploh že bolj stilsko označeni (uporaba zlasti v rekih!) in zlasti s premolkom ločeni od zanikanega povedka.

Posrednikov za prehajanje tožilniškega predmeta v roditeljskega je pač precej: že omenjena odtrganost od nedoločnika in bližina zanikanega povedka, prepoved z nedoločnikom (*Ne hrušk klatiti!*), enakost roditeljskih in tožilniških oblik nekaterih samostalnikov in zaimenskih klitik (*Vidim očeta — Ne vidim očeta, Hočem ga (jih) imeti — Nočem ga (jih) imeti*) in ne med zadnjimi tudi raba istih nedoločnikov v različnih funkcijah, vendar podobnih zvezah in pomenih (*Dovolim kupiti knjigo — Smeš kupiti knjigo*). Vendar vse to še čaka raziskovalcev.